

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ZOONIM VA FITONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING TASNIF MEZONLARI

Anvarova Iroda Abdumavlon qizi

Alfraganus universiteti, o'qituvchi.

e-mail: irodaanvarova11@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4235-2183>

Annotatsiya.

Maqolada zoonim va fitonim komponentli frazeologik birliklarni tasniflash mezonlari ko'rib chiqiladi. Turkiy va ingliz tilshunosligida taklif etilgan tasniflar qiyoslanib, ularning bir-birini to'ldiradigan va qamrab olmaydigan jihatlari ko'rsatiladi. O'zbek va ingliz tillari materiali asosida onim turi, komponent maqomi, tur va xil darajasi, baho semantikasi hamda mahsuldorlikni izchil qo'llashga asoslangan ko'p bosqichli tasnif modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: onomastik frazeologiya, fitonim, zoonim, tasnif mezonlari, tur va xil nomi, baho semantikasi, mahsuldorlik, o'zbek va ingliz tillari.

КРИТЕРИИ КЛАССИФИКАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ЗООНИМИЧЕСКИМИ И ФИТОНИМИЧЕСКИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Анварова Ирода Абдумавлон кизи

Университет Альфраганус, преподаватель.

Аннотация.

В статье рассматриваются критерии классификации фразеологических единиц с зоонимическими и фитонимическими компонентами. Сопоставляются классификации, предложенные в тюркском и английском языкознании, выявляются их взаимодополняющие аспекты, а также стороны, не охватываемые существующими классификациями. На материале узбекского и английского языков предлагается многоуровневая модель классификации, основанная на последовательном применении таких критериев, как тип онима, статус компонента, уровень рода и вида, оценочная семантика и продуктивность.

Ключевые слова: ономастическая фразеология, фитоним, зооним, критерий классификации, родовое и видовое наименование, оценочная семантика, продуктивность, узбекский и английский языки.

CLASSIFICATION CRITERIA FOR PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ZOONYMIC AND PHYTONYMIC COMPONENTS

Anvarova Iroda Abdumavlon qizi

Alfraganus University, Lecturer.

Abstract.

The article examines the criteria for classifying phraseological units containing zoonymic and phytonymic components. Classifications proposed in Turkic and English linguistics are compared, highlighting their complementary aspects as well as the features not covered by existing classification systems. Based on Uzbek and English language data, a multilevel classification model is proposed, grounded in the consistent application of such criteria as the type of onym, component status, genus and species levels, evaluative semantics, and productivity.

Keywords: onomastic phraseology, phytonym, zoonym, classification criteria, genus and species names, evaluative semantics, productivity, Uzbek and English languages.

Kirish. Xalqning olamni qanday ko'rishi frazeologiyada ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Hayvon va o'simlik nomlari qatnashgan iboralar bunga yaxshi misol: ingliz tilida a dark horse, the apple of one's eye, o'zbek tilida qo'y og'zidan cho'p olmagan, tarvuzi qo'ltig'idan tushdi kabi birliklar kundalik nutqda tez-tez uchraydi va ko'pincha so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi. Tarkibida xos nom yoki muayyan turdagi nom bo'lgan bunday birliklar onomastik frazeologiya doirasida o'rganiladi va onim turiga qarab etnonimik, gidronimik, fitonimik, zoonimik, kosmonimik, ktematonimik kabi guruhlariga ajratiladi [1, 41-b.].

Shunga qaramay, fitonim va zoonim komponentli birliklarni qanday tasniflash kerakligi haqida yagona fikr yo'q. Bir tadqiqotda "o'rmon" yoki "bog" so'zi bilan kelgan ibora fitonimik frazeologiyaga kiritiladi, boshqasida chetda qoladi; bir ishda birliklar faqat ma'nosiga, boshqasida faqat tarkibidagi nomga qarab guruhlanadi. Natijada turli mualliflarning qiyosiy xulosalarini bir-biri bilan solishtirish qiyinlashadi. Ayniqsa, ingliz va o'zbek tillarini qiyoslovchi ishlar ko'paygan bugungi kunda bu muammo dolzarbligicha qolmoqda.

Masalaning yana bir tomoni bor. Frazeologik birlikni tasniflash faqat nazariy mashq emas: lug'at tuzuvchi qaysi iborani qaysi bo'limga joylashtirishini, tarjimon esa iboraning muqobilini qaysi guruhdan izlashini aynan tasnif belgilaydi. Agar ingliz tilidagi fight like cat and dog va o'zbek tilidagi it bilan mushukdek bir xil mezonlar asosida tavsiflanmasa,

ularning muqobil ekanini ko'rsatish ham qiyinlashadi.

Maqolaning maqsadi — mavjud tasnif mezonlarini tizimga solish va o'zbek-ingliz qiyosiy tadqiqotlari uchun qulay bo'lgan, mezonlarni ketma-ket qo'llashga asoslangan tasnif modelini taklif etishdan iborat.

ASOSIY TUSHUNCHALAR

Avvalo, atamalariga aniqlik kiritib olish kerak. Onomastikada "zoonim" deganda ko'pincha hayvonlarga qo'yilgan atoqli otlar (masalan, it yoki otning laqabi) tushuniladi, "fitonim" esa o'simlik nomini anglatadi. Frazeologiyaga oid ishlarda esa bu atamalar kengroq ma'noda — hayvon yoki o'simlikni bildiruvchi har qanday nom ma'nosida qo'llanadi. Ushbu maqolada ham shu keng ma'no qabul qilingan: it, tuya, bo'ri zoonim, olma, tarvuz, gul esa fitonim sifatida qoraladi.

Bu farqning amaliy ahamiyati katta. Agar zoonim faqat atoqli ot deb tushunilsa, it bilan mushukdek kabi iboralar onomastik frazeologiyadan chetda qoladi va tadqiqot materiali keskin torayadi. Aksincha, keng talqin hayvon va o'simlik nomlarining frazeologiyadagi butun boyligini qamrab olishga imkon beradi. Shu sababli tasnifning birinchi bosqichida qaysi talqin qabul qilinganini aniq ko'rsatish lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Turkologiyada onomastik birliklarni tizimlashtirishga oid eng ko'p tilga olinadigan yondashuvlardan biri A. Gurbanovga tegishli. Olim onomastik birliklarni yettita mustaqil guruhga — antroponimlar, etnonimlar, toponimlar, gidronimlar, zoonimlar, kosmonimlar va ktematonimlarga ajratgan; diqqatga sazovori shundaki, bu tasnifda fitonimlar alohida guruh sifatida berilmagan [1, 41-b.]. Bizningcha, bu bo'shliq tasodifiy emas: o'simlik nomlari ko'pincha xos nom emas, balki turdosh nom bo'lgani uchun ularni onomastika doirasiga kiritish masalasi uzoq vaqt ochiq qolgan.

M. Mirzaliyeva frazeologik birliklarni olti mezon — hajmi, yasallish tamoyili, semantik tuzilishi, semantik bog'lanish tamoyili, leksik tuzilishi va ekspressiv-uslubiy xususiyatlariga ko'ra tasniflashni taklif etgan [1, 41-b.]. Bu mezonlar har qanday frazeologik birlikka qo'llanadi, ammo aynan fitonim yoki zoonim komponentining o'ziga xosligini ko'rsatmaydi: ular "qaysi nom qatnashgan?" degan savolga emas, "birlik qanday tuzilgan?" degan savolga javob beradi.

Ingliz va o'zbek tillarini qiyoslagan ishlarda asosiy e'tibor ko'proq ma'noga qaratiladi. Masalan, O. Xalibekova ikki tildagi fitonim komponentli birliklarning semantik xususiyatlarini o'rganib, ijobiy va salbiy baho qaysi o'simlik nomlari atrofida to'planishini ko'rsatgan [2, 562-b.]. A. Mirzayeva esa fitonimik frazeologiyani lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilib, fitonimni belgilash, tur va xil nomlarini farqlash masalalariga to'xtalgan [1, 41–43-b.]. Ko'rinib turibdiki, mavjud ishlarda tasnif ikki yo'nalishda olib boriladi: biri onim turiga, ikkinchisi birlikning tuzilishi yoki ma'nosiga tayanadi. Ularni bitta modelda birlashtirish ehtiyoji shundan kelib chiqadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy, komponent tahlili, qiyosiy va tasniflash usullaridan foydalanildi. O'zbek tilidagi misollar izohli frazeologik lug'at [3] asosida, ingliz tilidagi misollar esa "Oxford Dictionary of Idioms" [4] asosida tanlandi. Maqolada to'liq korpus hisobi emas, balki mezonlarni sinab ko'rish uchun tanlab olingan namunalar tahlil qilindi. Har bir birlik oldindan belgilangan tartibda — avval onim turi, so'ngra komponent maqomi, nom darajasi, baho semantikasi va mahsuldorlik bo'yicha — ko'rib chiqildi.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

ONIM TURI MEZONI

Birinchi bosqichda birlik qaysi onomastik guruhga mansubligi aniqlanadi: tarkibida o'simlik nomi bo'lsa — fitonimik, hayvon nomi bo'lsa — zoonimik. Bu bosqich oddiy ko'rinsa-da, ikki komponentli birliklarda qiyinchilik tug'diradi. Masalan, it bilan mushukdek iborasida ikkita zoonim qatnashgan, ammo ular bir guruh doirasida qoladi; olma bilan anor kabi birikmalar ham shunday. Komponentlar turli guruhlariga mansub bo'lgan kamdan-kam holatlarda birlikni ma'noni yetakchi tashuvchi komponentga qarab guruhlash maqsadga muvofiq.

KOMPONENT MAQOMI MEZONI

Ikkinchi bosqichda komponent haqiqatan fitonim yoki zoonim ekanligi tekshiriladi. Ayrim tadqiqotchilar "o'rmon", "bog", "ekin", "dala" kabi so'zlarni ham fitonimlar qatoriga qo'shadi [1, 41–42-b.]. Biz bunga qo'shilmaymiz: bu so'zlar o'simlikning nomini emas, joy yoki faoliyatni bildiradi, shu sababli ular bilan kelgan iboralarni toponimik yoki umumiy frazeologiyaga kiritish to'g'riroq. Aksincha, o'simlik bilan uning hosili bir xil nomlangan holatlarda (olma daraxti — olma, yong'oq daraxti — yong'oq) komponentni fitonim deb hisoblash lozim [1, 42-b.]. Zoonimlarda ham shunga o'xshash holat bor: tuyaning dumi yerga tekkanda ("hech qachon") iborasida hayvonning a'zosi tilga olinadi, lekin ma'no tuya obraziga tayanadi, shuning uchun birlik zoonimik guruhda qoladi. Ingliz tilidagi the lion's share ham xuddi shu tamoyil bilan zoonimik birlik sifatida baholanadi.

TUR VA XIL DARAJASI MEZONI

Uchinchi bosqichda nomning umumlashganlik darajasi aniqlanadi. Umumiy nomlar (daraxt, gul, qush) aniq nomlarga (eman, atirgul, bulbul) nisbatan kengroq qamrovga ega va frazeologiyada ko'pincha ularning o'rnini bosa oladi [1, 42–43-b.]. Kuzatishlarimizga ko'ra, o'zbek fitonimik frazeologiyasida umumiy nomlar ko'proq ishlatilsa, ingliz tilida aniq o'simlik nomlari ustun turadi. Buni ingliz tilidagi mahsuldorlik ko'rsatkichlari ham tasdiqlaydi: fitonimik frazeologiyaning taxminan 7 foizi rose, 5,8 foizi apple, 5 foizi nuts komponentli birliklardan iborat [1, 43-b.]. Zoonimik frazeologiyada esa ikkala tilda ham aniq hayvon nomlari yetakchilik qiladi: it, mushuk, ot, qo'y — dog, cat, horse, sheep.

BAHO SEMANTIKASI MEZONI

To'rtinchi bosqichda birlikning baho ma'nosi aniqlanadi. Bir xil komponent turli baho tashishi mumkin: qo'y og'zidan cho'p olmagan (juda yuvosh) ijobiy, ilonning yog'ini yalagan (o'ta ayyor) salbiy bahoga ega; ingliz tilida a wolf in sheep's clothing salbiy, a dark horse esa neytral yoki ijobiy ma'noda qo'llanadi. Fitonimik birliklarda ham manzara shunday: the apple of one's eye ijobiy, tarvuzi qo'ltig'idan tushdi va qovun tushirmoq salbiy holatni ifodalaydi. O.

Xalibekova ham ikki tilda ijobiy baho ko'proq foydali ekinlar va daraxtlar, salbiy baho esa ayrim sabzavot va poliz ekinlari bilan bog'lanishini qayd etgan [2, 562-b.]. Demak, baho mezonni tasnifga milliy-madaniy qatlamni olib kiradi.

MAHSULDORLIK MEZONI

So'nggi bosqichda komponentning frazeologik faolligi baholanadi. G. Mahmudova turkiy tillarda o'simlik nomli frazeologizmlar somatik va zoonimik birliklarga nisbatan kam ekanini qayd etib, buni tuya, ot, qo'y kabi uy hayvonlarining ko'chmanchi xalqlar turmushidagi o'zni bilan izohlagan [1, 41-b.]. Ingliz tilida esa fitonimik birliklarning ichki taqsimoti yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlarda ko'rinadi. Mahsuldorlik mezonni tasnifni yakunlab, qaysi komponent til egalari tafakkurida ko'proq "ishlashini" ko'rsatadi.

Yuqoridagi mezonlar 1-jadvalda umumlashtirildi.

Jadval 1. Fitonim va zoonim komponentli frazeologik birliklarni tasniflash mezonlari

Mezon	Javob beriladigan savol	O'zbek tilidan misol	Ingliz tilidan misol
1. Onim turi	Birlikda qanday onim qatnashgan?	<i>it bilan mushukdek</i>	<i>let the cat out of the bag</i>
2. Komponent maqomi	Komponent aniq o'simlik yoki hayvon nomimi?	<i>tuyaning dumi yerga tekkanda</i>	<i>the lion's share</i>
3. Tur va xil darajasi	Nom umumiy yoki aniq?	<i>tikansiz gul bo'lmas</i>	<i>a bed of roses</i>
4. Baho semantikasi	Birlik qanday baho ifodalaydi?	<i>qo'y og'zidan cho'p olmagan</i>	<i>a wolf in sheep's clothing</i>
5. Mahsuldorlik	Komponent qanchalik faol?	<i>ot, qo'y, tuya</i>	<i>rose, apple, nuts</i>

MEZONLARNI QIYOSIY TAHLILDA QO'LLASH

Mezonlarning qiyosiy tahlildagi samarasini tekshirish uchun ingliz va o'zbek tillaridagi birliklar juft-juft qilib solishtirildi. Natijada muqobillikning uch turi ajratildi.

Birinchi tur — komponenti ham, ma'nosi ham mos keladigan to'liq muqobillar. *Fight like cat and dog* va *it bilan mushukdek* iborolari bunga misol: ikkalasida ham bir xil hayvonlar, bir xil salbiy baho (doimiy janjal) mavjud. *A wolf in sheep's clothing* va o'zbek tilida kalka sifatida qo'llanadigan *qo'y terisini yopingan bo'ri* ham shu turga kiradi. Bunday juftliklar besh mezonning barchasi bo'yicha deyarli bir xil tavsifga ega bo'ladi.

Ikkinchi tur — ma'nosi mos, ammo obrazi boshqa bo'lgan qisman muqobillar. O'zbek tilidagi *qo'y og'zidan cho'p olmagan* iborasining ingliz tilidagi muqobili *wouldn't hurt a fly bo'lib*, ikkalasi ham zoonimik va ijobiy baholi, lekin birida *qo'y*, ikkinchisida *pashsha* obrazi qo'llangan. Ilonning yog'ini yalagan va *as sly as a fox* juftligida ham ayyorlik turli hayvonlar orqali ifodalanadi. Bu yerda birinchi va to'rtinchi mezonlar mos keladi, uchinchi mezon esa farqni ko'rsatadi: ikki xalq bir xil sifatni turli hayvonlarga nisbat beradi.

Uchinchi tur — bir tilda fitonim yoki zoonim bilan ifodalangan ma'no ikkinchi tilda boshqa obraz yoki umuman obrasiz beriladigan nolli muqobillar. *The apple of one's eye* iborasi o'zbek tilida ko'zining oq-u qorasi bilan beriladi — fitonim yo'qoladi, lekin ijobiy baho saqlanadi. *Tarvuzi qo'ltig'idan tushdi* iborasining ingliz tilida fitonimli muqobili yo'q, uning ma'nosi *to be crestfallen* kabi obrasiz birlik orqali ifodalanadi. Bunday holatlarda tasnif mezonlari milliy o'ziga xoslikni aniq ko'rsatadi.

Tahlil qilingan juftliklarning besh mezon bo'yicha tavsifi 2-jadvalda keltirildi.

Jadval 2. Ingliz va o'zbek tillaridagi ayrim birliklarning mezonlar bo'yicha tavsifi

Birlik	Onim turi	Nom darajasi	Baho	Muqobillik turi
<i>it bilan mushukdek – fight like cat and dog</i>	zoonim	aniq nom	salbiy	to'liq
<i>qo'y terisini yopingan bo'ri – a wolf in sheep's clothing</i>	zoonim	aniq nom	salbiy	to'liq
<i>qo'y og'zidan cho'p olmagan – wouldn't hurt a fly</i>	zoonim	aniq nom	ijobiy	qisman
<i>ilonning yog'ini yalagan – as sly as a fox</i>	zoonim	aniq nom	salbiy	qisman
<i>ko'zining oq-u qorasi – the apple of one's eye</i>	fitonim (faqat inglizchada)	aniq nom	ijobiy	nolli
<i>tarvuzi qo'ltig'idan tushdi – to be crestfallen</i>	fitonim (faqat o'zbekchada)	aniq nom	salbiy	nolli

MUHOKAMA

Taklif etilgan modelning afzalligi shundaki, har bir birlik uchun o'ziga xos "tavsif" hosil bo'ladi. Masalan, *tarvuzi qo'ltig'idan tushdi* iborasi fitonimik guruhga kiradi, komponenti aniq o'simlik nomi, xil darajasidagi nom, salbiy holatni ifodalaydi. *A dark horse* esa zoonimik, aniq hayvon nomi bilan kelgan, neytral yoki ijobiy bahoga ega birlik sifatida tavsiflanadi. Bunday tavsiflar turli tillardagi birliklarni bir xil o'lchov bilan solishtirish imkonini beradi.

Qiyosiy tahlil yana bir muhim xulosaga olib keldi: zoonimik birliklarda muqobillik ko'proq to'liq yoki qisman bo'lsa, fitonimik birliklarda nolli muqobillar nisbatan ko'p uchraydi. Buning sababi, ehtimol, o'simlik obrazlari muayyan iqlim va dehqonchilik an'analariga bog'liqligidir: tarvuz va qovun o'zbek turmushida qanchalik muhim bo'lsa, ingliz madaniyatida atirgul va olma shunchalik ramziy ahamiyatga ega. Hayvonlar esa — *it*, *mushuk*, *bo'ri*, *qo'y* — ikki xalq hayotida ham bir xil darajada tanish bo'lgani uchun ular asosidagi obrazlar ko'proq mos keladi.

Shu bilan birga, modelning chegaralari ham bor. Birinchidan, o'zbek tilida umumiy nomlar, ingliz tilida aniq nomlar ustunligi haqidagi kuzatish hozircha namunalarga asoslangan va katta korpus asosida tekshirilishi kerak. Ikkinchidan, baho semantikasi kontekstga bog'liq bo'lishi mumkin: a dark horse sport sharhida maqto'v, siyosiy matnda esa ehtiyotkorlik ma'nosida kelishi mumkin. Bu jihatlar keyingi tadqiqotlarda alohida o'rganilishi lozim.

XULOSA

Zoonim va fitonim komponentli frazeologik birliklarni tasniflashda mavjud yondashuvlar yo onim turiga, yo birlikning tuzilishi va ma'nosiga tayanadi. Maqolada ularni birlashtiruvchi besh bosqichli model taklif etildi: onim turi, komponent maqomi, tur va xil darajasi, baho semantikasi hamda mahsuldorlik. Tahlil shuni ko'rsatdiki, "o'rmon", "bog'" kabi joy nomlari fitonim hisoblanmaydi, hosil nomlari esa fitonim sifatida qaralishi kerak; o'zbek fitonimik frazeologiyasida umumiy nomlar, ingliz tilida aniq o'simlik nomlari faolroq; zoonimik frazeologiyada esa ikkala tilda ham aniq hayvon nomlari yetakchilik qiladi. Qiyosiy tahlilda to'liq, qisman va nollu muqobillik turlari ajratildi; fitonimik birliklarda nollu muqobillar ko'proq uchrashi ularning milliy-madaniy jihatdan ko'proq belgilanganini ko'rsatadi. Model fitonimik va zoonimik birliklarni yagona metodologik asosda qiyosiy o'rganish imkonini beradi.

AMALIY TAVSIYALAR

Tadqiqot natijalaridan quyidagi yo'nalishlarda foydalanish mumkin.

Birinchidan, lug'atshunoslikda. O'zbek-ingliz frazeologik lug'atlarida fitonim va zoonim komponentli birliklarni komponent turi bo'yicha guruhlash, har bir maqolada iboraning baho semantikasini (ijobiy yoki salbiy) belgilab qo'yish va muqobillik turini (to'liq, qisman, nollu) ko'rsatish foydalanuvchiga qulaylik yaratadi.

Ikkinchidan, tarjima amaliyotida. Tarjimon avval iboraning muqobillik turini aniqlab olishi kerak: to'liq muqobil mavjud bo'lsa, u bevosita qo'llanadi; qisman muqobilda obraz almashtiriladi, ammo baho saqlanadi; nollu muqobilda esa ma'no tavsifiy yoki obrazsiz birlik orqali beriladi. Bunda baho semantikasini saqlash ustuvor talab bo'lib qoladi.

Uchinchidan, chet tili ta'limida. Iboralarni "hayvonlar" va "o'simliklar" mavzulari bo'yicha, ona tilidagi muqobili bilan juftlab o'rgatish ularni eslab qolishni osonlashtiradi. Ayniqsa, qisman va nollu muqobillarni alohida mashq qildirish talabalarni so'zma-so'z tarjima xatolaridan saqlaydi.

Katta korpus asosida har bir mezon bo'yicha miqdoriy tahlil o'tkazish va boshqa tillardagi materialni jalb qilish keyingi tadqiqotlar uchun dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirzayeva A. Phytonymic Phraseology and Linguocultural Features of Paremiological Units // *Lingua: Journal of Linguistics, Literature, and Language Education*. – 2021. – Vol. 4, № 2. – P. 39–44. – DOI: 10.5281/zenodo.5540285. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5540285>
2. Khalibekova O. K. Semantic Features of English and Uzbek Phraseological Units with the Component Phytonym // *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*. – 2020. – Vol. 7, № 10. – P. 559–563. – DOI: 10.18415/ijmmu.v7i10.2191. URL: <https://doi.org/10.18415/ijmmu.v7i10.2191>
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 408 b. URL: <https://akbt.urdu.uz/uz/books/26085>
4. The Oxford Dictionary of Idioms / ed. by J. Siefring. – 2nd ed. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2004. – 340 p. – ISBN: 0-19-852711-X. URL: <https://books.google.com/books?id=QihVtQEACAAI>